

Romano džaniben

časopis romistických studií | 17. ročník | 1/2011

— Co na sebe prozrazují romské a travellerské životní příběhy

Martin Shaw

Narrating Gypsies, Telling Travellers: A Study of the Relational Self in Four Life Stories
Umeå universitet, Umeå 2006, 227 s. ISBN 91-7264-028-6

V sumě tzv. romské literatury nelze kromě vyloženě autorských počinů typu básně, povídky či novely přehlédnout ani díla, která jejich autoři (vypravěči) namluvili do diktafonů a tiskem vyšla péčí redaktorů (zapisovatelů, překladatelů, editorů).¹ Takových textů, převážně, ale nikoli výhradně autobiografického ražení, spatřivších světlo světa na pokračování během četných posezení vypravěčů s redaktory, je v romském písemnictví více, než by se na první pohled zdálo.

Uvedme několik příkladů. Životopisné vyprávění Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* nahrávala Milena Hübschmannová po dobu dlouhých osmi let; magnetofonové pásky průběžně přepisovala, překládala a posléze z nich připravila reprezentativní výběr, který se dočkal řady překladů a jen v České republice už třetího reprintu.² Svědectví Waltera Wintera o romském holocaustu vydali pod názvem *WinterZeit* historici Thomas W. Neumann a Michael Zimmermann.³ Winter na sebe upozornil v roce 1980, když se spolu s dalšími Sinty účastnil protestní hladovky v prostorách bývalého KZ Dachau a následně se coby pamětník holocaustu stal aktivistou. V roce 1991 se nabídl jako dobrovolník pro projekt „Zpracování dějin pronásledování Sintů a Romů v koncentračních táborech, lágrech a ghettech, které se nalézaly na území Dolního Saska“. Text knihy vychází ze čtyř rozhovorů natočených

1 V celé recenzi budeme pro neromského spoluautora používat výrazů „redaktor“ nebo „editor“. Převážně je vnímáme jako sobě rovné a vzájemně zaměnitelné. Příležitostně je jejich užití vedeno citlivostí k jemnému významovému rozlišení mezi „redaktorem“, chápaným především jako novinářem, a „editorem“, kterého považujeme ve větší míře za spolutvůrce, protože přímo ovlivňuje ražení jednotlivých částí publikace a tím i její vyznění.

2 Elena Lacková: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, ed. Milena Hübschmannová, Praha: Triáda 1997, 2002 a 2010.

3 Walter Winter: *WinterZeit. Erinnerungen eines deutschen Sinto, der Auschwitz überlebt hat*. Eds. Thomas W. Neumann, Michael Zimmermann. Hamburg: Ergebnisse Verlag 1999.

ve dnech 19. října 1991, 23. června 1992, 8. ledna 1993 a 23. března 1998. William Lee, žijící v Británii, nahrál svůj „romský příběh“ *Dark Blood* na kapesní diktafon a na stroji jej nahrubo přepsal jeho „romský přítel z Cornwallu“⁴. Jak píše Cecil Humphrey-Smith v předmluvě, Lee se nechal inspirovat svým zaměstnavatelem, tedy C. Humphrey-Smithem, který si v té době pronajímal venkovské sídlo Alcroft Range nedaleko Canterbury a potřeboval vykloučit zanedbanou zahradu. Během přestávek na svačinu a šálek kávy mu Lee vyprávěl rozličné příběhy a Humphrey-Smith ho vyzval, aby je zapsal. Když se ukázalo, že William Lee je negramotný, navrhl mu jako řešení diktafon a posléze se ujal editorské přípravy knihy. Dramatický příběh Aljoši Taikona ze Švédska, vykonávajícího mezi Kalderaši zapovězené povolání ošetřovatele, zapisovala dobrá přítelkyně jeho rodiny, Gunilla Lundgren, po dobu jednoho roku při každotýdenních posezeních u Aljoši doma. Publikace *From coppersmith to nurse: Alyosha, the son of a Gypsy Chief*, kompilace Aljošova vyprávění, pohádek přepsaných z nahrávek vypravování jeho otce Johana Taikona z roku 1949, ilustrací Amandy Erikssonové a řady dobových fotografií, vyšla nejprve švédsky v roce 1998; v roce 2000 vyšel ve Švédsku její překlad do místního kalderašského dialektu a nakonec ji v anglickém překladu s paralelním kalderašským textem vydalo nakladatelství University of Hertfordshire Press v roce 2003.⁵

Při čtení těchto publikací, bez ohledu na jejich neoddiskutovatelnou dokumentární hodnotu, se vnučuje řada otázek, například po *literárnosti* takových počínů („Je anebo to není literatura, a pokud ano, jak s ní metodologicky nakládat?“) nebo po *motivaci* jejich editorů.

Některá tato témata ve své dizertační práci *Narrating Gypsies, Telling Travellers* traktuje Martin Shaw.⁶ Otázku po literárnosti ponechává stranou a plně se soustředí na to, co nazývá „vztahovým já“⁷, neboli vypravěčským subjektem, který ale neexistuje sám o sobě, nýbrž je výslednicí vzájemných vztahů, pnutí a bojů o dominanci mezi příslušníkem (ovládané)

4 William Lee: *Dark Blood*. Ed. Cecil Humphrey-Smith. London: Minerva Press 1999.

5 Gunilla Lundgren, Alyosha Taikon: *From coppersmith to nurse: Alyosha, the son of a Gypsy Chief*. Hertfordshire: Centre de recherches Tsiganes and University of Hertfordshire Press 2003.

6 Titul disertační práce lze velice volně přeložit jako *Vyprávějící Cikáni a hovořící trávelleri*. Druhá část názvu („*telling travellers*“) je ovšem dvojnásobná a může také znamenat „návodní“ nebo „odhalující“ trávelleri. Už v samém názvu studie se tedy odráží autorovo přesvědčení, že přítomnost editora je na podobě vyprávění nějakým způsobem patrná a že vypravěč (nevědomky) leccos prozrazuje o jejich vzájemném vztahu. Martin Shaw však svým rafinovaným titulem připravil překladateli i další výzvu. Jednak lze obě –ingové koncovky vnímat jako participia a pak sedí první volný překlad; jednak lze využít proměny subjektu v objekt. „Gypsies/travellers“ přestanou být podměty rozvíjenými pomocí přívlástků „*narrating/telling*“ a stanou se naopak předměty – a rázem „vyprávíme koho, co – Cikány a trávelleri“, což je vazba v angličtině možná a hojně využívaná. Tím se otevírá další sémantické pole, které se vztahuje k dalšímu autorovu přesvědčení, že vypravěčů prostřednictvím svého příběhu vlastně „vypravují“, tedy spoluvytvářejí svou identitu.

7 Z orig. „*relational self*“.

menšiny a (ovládající) většiny⁸. Byť s touto studií zdaleka nebylo řečeno poslední slovo ve věci metodologického pojetí knižně zpracovaných nahraných životních příběhů romských a travellerských vypravěčů, Martin Shaw tuto oblast zkoumání výrazně posunul kupředu. Lze doufat, že se jeho celkem ojedinělé aktivity chopí někdo další a pokusí se zavést ještě propracovanější systém.⁹

Dvojhlasost¹⁰ redaktorsky připravených vyprávění

Shaw vychází z jednoduché úvahy, že přepsat vypravěčova slova z nahrávky není totéž, jako kdyby ta slova napsal autor sám. Nejde jen o dvě různé metody záznamu stejného příběhu, v prvním případě pomocí nahrávacího přístroje a ve druhém přímým zapisováním slov na papír. Proces nahrávání rozhovoru, během něhož tazatel klade otázky, kterými sleduje určitý typ odpovědí a tedy i vlastní agendu, se nutně odráží na výsledné podobě textu.

„Výsledná autobiografie je tudíž společně vytvořeným a vyprodukovaným textem, který je dvojhlasý v tom smyslu, že oba nebo všichni, kdo se na něm podíleli, zůstávají přítomni i poté, co redaktor z přepsané nahrávky odstraní svůj vlastní hlas i hlasy ostatních.“

(Martin Shaw 2006: 51)

Shaw tedy chápe příběhy, které analyzuje, jako výsledek vzájemné spolupráce vypravěče s redaktorem, a tím pádem neromského či netravellerského editora přivádí z okraje zájmu do jeho středu. Původně skrytá dialogičnost textu se dostává do popředí a slouží jako připomínka obtížnosti interpretace takových příběhů. Shaw posléze pomocí analýzy „vztahového já“ rozkrývá proces, který nazývá „zvnitřněním dominantního diskurzu“.¹¹

8 Z orig. „(Dominating) majority, (dominated) minority“.

9 Vedle práce Martina Shawa si jsme vědomi už jen jedné další na toto téma, a to *The Oral Context of Gypsy Identity* autora Jonathana Bernarda Geidta z roku 1990 (diplomová práce na *The City of London Polytechnic*). Studie Shawa a Geidta se vzájemně překrývají ve dvou případech (*The Book of Boswell: Autobiography of a Gypsy*, 1970, a *Traveller: An Autobiography by Nan Joyce*, 1985). Jejich přístup se však zásadně liší – studie J. B. Geidta je spíše kumulativní a kompilační, jak lze od diplomové práce očekávat, zatímco Shaw se projevuje jako vykladač a budovatel samostatných systémů. Další zahraniční práce zaobírající se původní romskou tvorbou (tedy nikoli ohlasovou) nám není k dnešnímu datu známa.

10 Z orig. „double-voiced text“.

11 Z orig. „internalisation of dominant discourse“. Milena Hübschmannová stejný princip nazývala „kolonizované vědomí“. Ve svých dílech s tímto pojmem v různých podobách pracovali ústřední myslitelé postkolonialismu, například Edward W. Said, Frantz Fanon nebo Steve Biko.

Bezprostřední látkou jeho analýzy jsou čtyři autobiografická vyprávění z Britských ostrovů: *The Book of Boswell: Autobiography of a Gypsy* (ed. John Seymour, vypravěč Sylvester Gordon Boswell, publ. 1970), *Traveller: An Autobiography by Nan Joyce* (ed. Anna Farmar, vypravěčka Nan Joyce, publ. 1985), *On the Cobbles: The Life of a Bare-knuckle Gypsy Warrior* (eds. Martin King, Martin Knight, vypravěč Jimmy Stockins, publ. 2000) a první dvě části trilogie skotské travellerky Jess Smith, *Jessie's Journey, Autobiography of a Traveller Girl* (publ. 2002) a *Tales from the Tent: Jessie's Journey Continues* (publ. 2003).¹² Poučeného čtenáře může zaražit, že tu bok po boku figurují angličtí Romaničelové (Boswell a Stockins), irská travellerka Nan Joyce a skotská travellerka Jess Smith. Nesmíme však zapomínat, že skupiny travellerů (=neromského neusazeného obyvatelstva s itinerantním způsobem obživy) už pravděpodobně uvítaly první romské přistěhovalce v raném 16. století a další velký početní nárůst tyto skupiny zaznamenaly v důsledku průmyslové revoluce. Od té doby se neustále prohlubuje jejich vzájemná provázanost prostřednictvím interetnických sňatků, pro většinové obyvatelstvo tvoří v podstatě jednolitou masu a také veškerá britská a irská legislativa se šije na míru itinerantním skupinám jako celku a to včetně tzv. New Age Travellers.

Autor se distancuje od veškerých „velkých slov“¹³ jako etnikum, národ, kultura či identita. Nahlíží totiž, že 1) nejsou ničím jiným než prodlouženou rukou zdiskreditovaného strašáka „rasy“ a 2) zvláště za současné popularity kulturních studií jakýmsi způsobem zkosnatěly, jejich obsah se začal považovat za samozřejmost a byly do té míry pohlceny dominantním diskurzem, že je z něj už není možné vyrvat, a proto ani použít. Napomáhá si starším a relativně zavedeným pojmem „představovaná společenství“,¹⁴ protože

„(...)příslušníci ani toho nejmenšího národa nemají nikdy šanci poznat všechny své krajany, setkat se s nimi nebo o nich jen uslyšet, a přesto v mysli každého jednotlivce žije představa jejich vzájemného spojení.“

(Shaw 2006: 13 cituje Andersona 1983: 15)

Současně však respektuje primární sebeoznačování vypravěčů a toho se především drží. Zde pochopitelně naráží na další problém terminologie v podobě volného zaměňování pojmenování, kte-

12 Volně: Boswellova kniha aneb Vlastní životopis Cikána; Travellerka aneb Vlastní životopis Nan Joyce; Na dlažbě aneb Příběh cikánského hrdiny pěstních zápasů; Jessieina cesta aneb Vlastní životopis travellerského děvčátka a Skazky ze stanu aneb Jessiein příběh pokračuje.

13 Z orig. „power words“ – „mocná slova“ ale také „slova jako nástroj moci“.

14 Anderson, Benedict: *Představy společenství*, Karolinum, Praha 2008 (angl. originál: *Imagined communities* Veritas, London 1983).

rá se zdánlivě vzájemně vylučují. Například Romaničel Jimmy Stockins o sobě mluví někdy jako o Cikánovi (*Gypsy*), jindy Romovi (*Romany*) a jindy zase jako o travellerovi; skotská travellerka Jess Smith se nejraději označuje za travellerku, ale v různých kontextech pro sebe neváhá použít tulák (*Tinker*, většinou používají irští travelleři), Cikán (*Gypsy*) a dokonce i Rom (*Romany*). Tato flexibilita je pravděpodobně podmíněna historickou prostupností jednotlivých skupin a vnučenou tendencí majority označovat všechny itinerantně žijící skupiny plošně jako *Travellers*. I to je však třeba respektovat, takže Shaw konstatuje četnost možných identit, ale nijak ji nehodnotí.

Pro své primární zdroje autor zavádí sousloví „společně vytvořené životní příběhy“¹⁵, čímž se vyhýbá problému, zda k nim přistupovat jako k literatuře ve smyslu beletrie (z franc. *belle lettres*, krásné písemnictví) nebo jako k pouhému dokumentu či literatuře faktu. Ustanovuje samostatnou kategorii, což je výhodné nejen pro jeho vlastní studii, ale rovněž pro romistiku jako takovou, která se s tímto přechodovým literárním žánrem setkává poměrně často. Shaw argumentuje tím, že termíny „životní příběh“ (*life story*) nebo „životní vyprávění“ (*life narrative*) jsou mnohem flexibilnější a dynamičtější než běžně používané termíny životopis nebo vlastní životopis. Současně elegantně shazuje ze stolu poměrně běžné dilema, zda je možné na romské písemnictví uplatňovat kritéria hodnocení běžná pro literaturu mainstreamovou. (K této otázce se opakovaně vrací Scheinostová 2005, 2006a, 2006b i Ryvolová 2011.)

Z hlediska interpretace Martin Shaw chápe všechny texty ve svém výběru za součást literární tradice „neobvyklých životů“ (*unusual lives*). Vlastně je tedy vztahuje až k úsvitu britského románu hluboko do 18. století, kdy jedním z nejběžnějších, širokému čtenářstvu nejprístupnějších literárních žánrů byly zповědi odsouzcenců před popravou, tzv. *criminal biographies*, jimiž se mj. nechal inspirovat Daniel Defoe v románu *Moll Flandersová* (srovnej Ryvolová 2011).¹⁶ Nedílnou součástí žánru je vykreslení divokých eskapád, které běžný čtenář považuje za exotické, posléze konfesijní tón, když se představitel neobvyklého života vyznává ze svých prohřešků, a konečně konverze – odsouzení svého zločinného/nebohabojného/zvláštního života a přistoupení na hodnotový systém většiny. Shaw dokládá, že všichni editoři byli vědomě či nevědomě vedeni představou naplnění tohoto žánru, ať už šlo o život významného Cikána (Boswell), travellerky-aktivistky (Joyce), skotské travellerky jako zástupce skotského národního obrození (Smith)¹⁷ nebo pěstního zápasníka ve volném stylu

15 Z orig. „*collaborative life stories*“.

16 Řada jeho dalších děl však také naplňuje požadavek na převyprávění neobvyklého osudu: Roxana (*Roxana*, česky 1971) je dobrodružka, která dělá kariéru přes postel; Robinson Crusoe (*Robinson Crusoe*, česky už 1870) žije na pustém ostrově; Kapitán Singleton (*Dobrodružství kapitána Singletona*, česky 2002) přepadává lodí a žije z plodů svého pirátství.

17 Jess Smith svou trilogii jako jediná z výběru napsala sama, ovšem dostala na ni grant od Skotské kulturní rady, která si výslovně žádala co nejvíce starých travellerských pohádek a vyprávění. Od padesátých

(Stockins). Na úplném začátku stála touha předložit čtenáři typický vzorek žánrové literatury s velice dlouhou tradicí.

Zajímavé je, jak Shaw ukazuje ve třetí kapitole, že ve vypravěčích tato touha jejich editorů rezonuje, různým způsobem s ní komunikují a nakládají. Stockins se např. snaží vyhovět „svým“ novinářům a vyprávět příběh drsného boxera v nelegálních zápasech, ale tato linie je neustále nabourávána Stockinsovou etnickou identitou a s ní spojenou agendou, která se ukazuje mnohem životaschopnější a významnější, než mohl kdokoli včetně vypravěče na začátku předpokládat. Boswell s Johnem Seymourem spolupracuje zdánlivě ještě lépe a přichází se vskutku kriminálnickou historkou¹⁸, která navenek sleduje kýžené schéma prohřešek-trest-katarze-konverze, až na to, že je to celé bouda na editora, protože místo konverze nastává stvrzení paradigmat podvratného chování příslušníků ovládané menšiny vůči ovládající většině a jeho legitimacy. Otázkou zůstává, zda si těchto přesahů a vyklouznutí z připravené smyčky žánru byli editoři vědomi.

Od stádia myšlenky k projevům kolonizovaného vědomí

Studie Martina Shawa je soustředěná do čtyř kapitol, z nichž každá detailně zpracovává jedno téma ve všech čtyřech životních příbězích. Kapitola první (*The Production Process – Výroba knihy*) zkoumá genezi jednotlivých knih od prvotního nápadu a procesu výběru respondentů až po uvedení knih na trh. Kapitola druhá (*The Educated I – Vzdělané „já“*) se podrobně věnuje přístupu jednotlivých vypravěčů ke vzdělání. Kapitola třetí (*The Mythologized I – Mytické „já“*) odhaluje momenty v příbězích, kdy se vypravěči snaží dostat své Jinakosti ve smyslu protagonistů neobvyklých osudů a tuto Jinakost (své romství/travellerství) podtrhují a mytologizují. A ve čtvrté, asi nejdůležitější kapitole (*The Misrecognized I – Kolonizované „já“*), se sou-

let 20. století totiž ve Skotsku probíhá snaha o renesanci pre-koloniálního Skotska (před nadvládou Angličanů) a za součást tohoto období se považují i travelleři jako nositelé starodávného skotského folkloru. Kulturní rada coby editor nežádala ani tak vhléd do travellerského společenství, jako spíš zachování starého skotského folkloru prostřednictvím travellerů.

18 V kostce: Boswell s přítelem Jackem ve hře podobné skořápkám oblafnou na pouti jistého Velšana, a když se „oběť“ ohradí, poukazují na ceduli, kde mají napsáno „Vyhraju-li, kéž umím vyhrávat, a prohraju-li, kéž prohraju se ctí“. Velšan zavolá policii, Jack skončí u soudu a musí zaplatit pokutu. Ačkoliv na počátku se měl stát směšnou figurkou zmíněný Velšan, kterého chtěli obrát dva romští kamarádi, na konci je v pozici síly. Boswell prohrávat neumí: místo aby vyprávěl (editorem žádanou) historku z podsvětí, která by podle standardního paradigmatu žánru byla zakončena politováním a pokáním, vypráví zde příběh o zvláštní moci, která se vyřádila na dvou neviných Romech, kteří si jen chtěli přivydělat pár drobáčků. V knize str. 142–149.

středí na okamžiky ve vypravování, kdy vypravěči něco se značnou vehemencí tvrdí, snažíce se vymezit proti vnucovanému většinovému diskurzu, ale přitom vlastně jen podléhají jiným, dalším vnucovaným diskurzům, které mylně považují za přináležející k nějaké vlastní hlubinné vzpomínce.

Není možné ani účelné pokoušet se sumarizovat každou jednotlivou analýzu každé jednotlivé knihy. Pro ilustraci autorových postupů ale uvedeme několik příkladů. Editor John Seymour například v úvodu k Boswellově knize tvrdí, že se s Boswellem setkal náhodou, když coby zaměstnanec BBC dostal za úkol připravit sérii pořadů o britských travellerech a jejich mízejícím životním stylu, a že se nejprve sblížil s jeho rodinou, než došlo na promyšlení knihy.

Shaw ovšem argumentuje, že Seymour byl dávno před tím nadšeným stoupencem *Gypsy Lore Society* a čtenářem jejich časopisu, *The Journal of GLS*. Boswell časopis také četl, ale hlavně se v něm o něm a jeho příbuzných hojně psalo; lze tedy předpokládat, že ostatní členové GLS, známí svou posedlostí „pravými Cikány“, Seymourovi tohoto nositele tradičního jména, uvědomělého aktivistu, lidového myslitele a zjevně spřízněnou duši tzv. loristů doporučili. Boswell se Seymourovi hodil do krámu také z politických důvodů – v roce 1968 prošel parlamentem *Caravan Sites Act* (Zákon o tábořištích pro přívěsy), který zásadně změnil způsob pohybu itinerantních skupin po Británii. Tyto skupiny se tak náhle octly v hledáčku kamer a vznikl nový zájem o to, jak vlastně žijí. Boswell se angažoval mezi progresivními Romy, kteří nový zákon vítali; životní příběh inteligentního travellera, který prožil celý život „postaru“, kdy ještě bylo možné zaparkovat všude, odkud jste nebyli vyhozeni, ale zároveň chápe „historickou nutnost“ nových pořádků, byl pro čtenáře velice atraktivní. A konečně, Seymour se angažoval v ekologii a propagoval soběstačné zemědělství. Boswell představoval zbytek předindustriálního, pastorálního světa, který se Seymour snažil svým farmařením znovu přivést k životu. V Seymourově chápání byl Boswell úspěšný obchodník s použitými kovy, něco jako chrabří rytíř, který chrání Británii před nánosy odpadků. Nehledě na to, že v osobním e-mailu Seymour Shawovi nakonec přiznal, že nápad, aby Boswell vyprávěl svůj životní příběh, vzešel právě od Seymoura.

Editoři Stockinsova příběhu, Martin King a Martin Knight, už v minulosti vydali svědectví o světě fotbalových fanoušků a o kultuře obyvatel bloků sociálního bydlení (*terrace culture*). Jejich další knihou měl být šťavnatý vhled do podsvětí, kde se pořádají nelegální pěstní zápasy, iniciovaný rostoucím zájmem o tento tradiční britský sport. Nepočítali s tím, že místo nelitostného boxera s povyráženými zuby budou mít co do činění s představitelem tradičně utlačované menšiny, který svou identitu „my Romové“ (*us Roma*) staví do přímé opozice k „oni gádžové“ (*them gorgios*). Náhle byli nuceni zapojit do vyprávění etnocentrický pohled, na který vůbec nebyli připraveni, ale Stockins na něm trval – žádal, aby určité mýty, týkající se

Romů a travellerů, byly při této příležitosti vyvráceny. Zároveň z doslovu editorů vyplývá, že vypravěčem zdaleka nebyl jen Jimmy sám, ale při pravidelných sezeních jednou týdně se obvykle u stolu překřikovalo několik dalších mužských členů rodiny. Materiál byl pak často nesrozumitelný a nepoužitelný. Část materiálu byl natočen s jinými respondenty a do Stockinsova proudu řeči uměle zapojen. Protože celý sběr materiálu probíhal poměrně chaoticky a bylo těžké udržet chronologickou návaznost jednotlivých epizod, editoři text opatřili občasnými „šipečnickými“, které vložili Jimmymu do úst – o téhle historce už jsem se zmiňoval, tato epizoda patří jinam atd. Někdy tedy z Jimmyho neškolené mluvy trčí neumětelsky provedená snaha děj umravnit a učesat.

Takových a podobných příkladů je studie Martina Shawa plná. Zájemce o další „skandální odhalení“ odkazujeme přímo na ni. V obecnější rovině z toho však plyne fakt, že ke společně vytvořeným životním příběhům je třeba a priori přistupovat se zvýšenou opatrností a pečlivě číst úvody, doslovy, poznámky pod čarou i indexy, protože mohou skrývat mnohá překvapení. Důkazem budiž e-mailová korespondence mezi autorkou této recenze a Reinhardem Pohankou, uvedeným jako spoluautor knihy Karla Stojky *Auf der Ganzen Welt zu Hause*.¹⁹

„S Karlem Stojkou jsem se poprvé setkal na výstavě jeho obrazů (Věděla jste, že byl také malíř? Vlastním jeden jeho obraz.) a on mi vyprávěl svůj příběh. Coby spisovatele mě jeho osud nesmírně zaujal. Našel jsem vydavatele a Karl mi v průběhu asi dvou měsíců celý svůj příběh vypoověděl. Všechno jsem natočil a sám přepsal. Když jsem dokončil první verzi, Karl si ji přečetl a opatřil rukopis poznámkami. Vytvořil jsem druhou verzi, on si ji zase přečetl a opoznámkoval. Jak si vzpomínám, vznikly asi čtyři verze, než jsme šli do tisku. Takže skutečně nevím, jestli by bylo možné ho nazvat SPISOVATELEM, ale na druhé straně by bez jeho pomoci kniha nikdy nebyla napsána. Rozhodnutí nechám na Vás.“

(Pohanka 17. 3 . 2011, překlad autorka, zdůraznění R. Pohanka)

Klíčové pojmy, ústřední teze

Čtenáře této recenze možná napadlo, že Martin Shaw je sběratelem kuriozit, který za každou cenu rozrušuje zdánlivou celistvost romských a travellerských životních příběhů, aby je – Romy a travellerly – autorsky zdiskreditoval. Tento dojem může snadno vzniknout na základě naší volby zjednodušujících ukázek některých jeho tvrzení. Ve skutečnosti však ve své práci

¹⁹ Karl Stojka, Reinhard Pohanka: *Auf der Ganzen Welt zu Hause*. Vídeň, Picus Verlag, 2000.

buď vůbec nehodnotí, a pokud ano, pak se kriticky vyjadřuje spíše k redaktorům a editorům než vypravěčům. Aby popsal komplexní vztah mezi vypravěči a jejich editory, v obecné rovině pak mezi příslušníky (ovládané) menšiny a (ovládající) většiny, pracuje s pojmem „symbolické násilí“²⁰, který jako první použil Pierre Bourdieu. Ten úzce souvisí s výrazem „mylné rozpoznání“²¹ stejného autora, označujícím schizoidní moment v kolonizovaném vědomí, kdy si jedinec myslí, že se vzpírá ovládajícímu mainstreamovému diskurzu, ale přitom k tomu používá nástroje vnucené už dříve, ve starších vrstvách kolonizace.

Jako příklad uveďme už naznačenou epizodu z Boswellova života, kdy se angažoval v progresivním travellerském hnutí podporujícím zavedení *Caravan Sites Act* v roce 1968.²² V úvodu *The Book of Boswell* je otištěna krátká legenda o původu Romů, kterou Boswell údajně jako jedinou sám napsal. Je jí známý příběh o romských kovářích, kteří byli pověřeni vykovat čtyři hřeby pro Ježíšovo ukřižování, ale jeden z kovářů čtvrtý hřeb ukradl a utekl a od té doby jsou Romové pronásledováni. V úplném závěru Boswell dodává:

„A já věřím, že se zrovínka dostáváme do té doby, kdy oni už ten poslední hřeb našli a už jim došlo, že jim Cikáni prokázali dobrou službu, když ten hřeb ukradli, místo aby ho přidali k těm dalším třem.“

(Shaw 2006: 183 cituje Boswella 1970: 14, překlad autorka, zvýraznění Boswell)

Shaw celé toto krátké vyprávění podrobil přepečlivému zkoumání a přišel s následující interpretací: závěrečná věta, kdy Neromové právě zjišťují, že Romové se ve skutečnosti snažili Ježíše ochránit a nikoli mu ublížit, signalizuje Boswellovu naději, že se vztahy s Neromy vyvíjejí správným směrem. Do legendy, která komunikuje s předmoderním světem kočování a ústní slovesnosti, vložil pojiťko se světem moderním, a to pojiťko velice politické. Podporoval zavedení *Caravan Sites Act* a máme k dispozici záznamy jeho proslovů z různých travellerských setkání, kde přesně popisuje, *jak* by podle něj zákon měl existenci tábořišť upravovat, i radost nad tím, že zatímco v současnosti jsou travelleri ze všech polních cest a zatravněných ploch vyháněni, až zákon vejde v platnost, budou mít své jisté v podobě legálních tábořišť.

20 Z orig. „symbolic violence“.

21 Z orig. „misrecognition“.

22 Velice zjednodušeně tento zákon zaváděl povinnost pro jednotlivé obce vytyčit oficiální parkoviště pro přívěsy, kde by travelleri mohli tábořit; současně se veškeré táboření jinde stalo nelegálním. Obce tábořiště buď nevytyčily vůbec, nebo často na nevhodném místě; byly narušeny tradiční trasy vedené sezónní prací a obchodem, rituálně neslučitelné skupiny musely tábořit bok po boku, tábořiště byla malá a rodiny nucené dlouze hledat či riskovat postih nebo se i vzdát tradičního způsobu života a usadit se.

Co si Boswell bohužel neuvědomoval, byla skutečnost, že zákon travellerům nepřinese více klidu a svobody, ale naopak – jeho účelem je maximálně omezit kočování. Travelleři se neměli stát rovnoprávními občany, kteří už nemusí před nikým utíkat, ale naopak měli být ještě důsledněji vyobcováni do systému rezervací. Právě tento okamžik, kdy kolonizované vědomí zvnitřnilo dominantní diskurz a nyní ho v nejlepší víře vydává za vlastní, Shaw nazývá „mylným rozpoznáním“. Zároveň je také aktem symbolického násilí, kterého se na vědomí příslušníka ovládané menšiny dopouští dominantní/ovládající diskurz.

Identifikace podobných projevů kolonizovaného vědomí je největším přínosem Shawovy studie. Na základě rozsáhlého výzkumu pozadí vzniku jednotlivých životních příběhů dokázal rozkrýt příčiny některých zvláštních pasáží, u kterých čtenář může být snadno zmaten. Tyto zrádné vody jsou vždy výslednicí složitých procesů, kterými prochází vztahové já, a nezdánka jsou projevem symbolického násilí. Snaha vyhnout se propagaci dominantního diskurzu a přijít s vlastní alternativní historií často končí mylným rozpoznáním, tedy sáhnutím k hlubší vrstvě vnucených ideologií. Společně vytvořené životní osudy jsou vždy dvojhlasé i vícehlasé, vypravěči nehovoří sami za sebe, protože je to nemožné. Zároveň vypravěči komunikují z hloubi nerovných mocenských vztahů a jejich prostřednictvím. Kvůli zvnitřňování dominantního diskurzu (kolonizovanému vědomí, chcete-li) nejsou schopni nahlédnout, že v podstatě napomáhají udržování nerovných pořádků, sami se staví do pozice představitelů neobvyklých životů a potvrzují své místo na okraji většinové společnosti. Ve výjimečných případech se jim však podaří obhájit status tzv. trickstera²³, kdy zdánlivě konají, jak se po nich žádá, ale zároveň sledují vlastní agendu (viz výše uvedená Boswellova kriminálnická historika).

Kritické zhodnocení

Vytýkat něco autorovi, jehož seznam literatury čítá 12 stran a na první pohled nepostrádá žádnou ze světově uznávaných monografií vztahujících se k romským studiím, není nic snadného. Mohli bychom prostě říct, že práce je perfektní, a dál se tím nezabývat. A ona skutečně téměř perfektní je: Martin Shaw úzkostlivě dohlíží, aby celý text držel pohromadě a vyvíjel se logicky.

²³ Pojem „trickster“, zaužívaný v afroamerické literární kritice, se obvykle nepřekládá. Jeho význam je např. podvodník, šibal nebo filuta, opisem kdesi, kdo nad svým utlačovatelem zvítězí pomocí zdravého rozumu, přechytračí ho slovem nebo skutkem. V romské ústní slovesnosti to bývá *Dilino*, jakýsi ekvivalent Hloupého Honzy, anebo zkrátka genericky pojímaný *Rom*. Pod názvem *Signifying Monkey* (1988) tomuto fenoménu afroamerické literatury věnoval monografii Henry Louis Gates jr.

Dosahuje toho hojným a častým opakováním a hlavně nastíněním každé teze před samotnou analytickou statí a jejím následným shrnutím po statí. Tento postup funguje v mikrokosmu návaznosti dílčích kapitolek v rámci velkých celků, jakož i v celé studii. Čtenáři tato preciznost navozuje příjemný pocit, že nebude nechán na holičkách, tedy že se vždycky snadno zorientuje, a dále že autor skutečně ví, co chce říct (což není automatické). Příkladem Shawova puntičkářsky přesného přístupu, co se týče rešerší pozadí vzniku příběhů, budiž jeho váhání nad zvýrazněním slova „dobrou“ ve větě „že jim Cikáni prokázali *dobrou* službu“ (Shaw 2006: 183). Zvýraznění mohl provést editor Seymour nebo sám Boswell. Shaw se přiklání k Boswellově autorství, protože prozkoumal ručně psanou korespondenci mezi Boswellem a sekretářkou *Gypsy Lore Society* Dorou Yates a zjistil, že v dopise z 29. července 1965 Boswell slova, která chce zdůraznit (data, jména a další), podtrhuje.

Dalším sympatickým rysem práce je, že vyvažuje mnoho pojmů s negativními konotacemi (symbolické násilí, mylné rozpoznání, vypůjčený diskurz²⁴, zvnitřnění dominantního diskurzu aj.), které chtě nechtě vrhají jakési hodnotící světlo na podíl romských a travellerských vypravěčů na genezi knih, výrazy s pozitivními konotacemi. Takové dva ústřední pojmy jsou „symbolický kapitál“²⁵ a „habitus“²⁶.

Symbolický kapitál reprezentuje fenomény, které jsou pro tato itinerantní společenství nějakým způsobem zásadní, ba zakladatelská, ale nemají fyzickou podobu. Může jím být Stockinsovo vědomí, že coby bitkař má v komunitě určitý respekt, který podporují ženy z jeho rodu svým přesvědčením, že Jimmy urovná všechny spory. Když Stockins jako malý chlapec sám domluvil dláždění příjezdové cesty, zatímco otec dokončoval jiný obchod ve vedlejší zahradě, získal v očích svého otce symbolický kapitál – dokázal, že se o sebe, tudíž i o druhé, dokáže postarat. Naopak institucionální vzdělání ve Stockinsově rodině představuje nulový symbolický kapitál. Jak podotýká Shaw (Shaw 2006: 115 pod čarou), Stockins se sice těší, že „až odejdu, něco po mě zůstane, něco, co si moje děti a jejich děti budou moct přečíst“, ale zároveň si uvědomuje ironii svého prohlášení, protože dodává: „*To bych je začal posílat do školy, aby se naučily číst a psát,*“ z čehož vyplývá, že tak zatím nečinil.

Pojem habitus (další termín převzatý z díla Pierra Bourdieua) se studii vine v mnoha různých podobách a definicích a není vůbec snadné vydedukovat jeho skutečnou povahu. Jeho úvodní definice zní následovně:

24 Z orig. „*borrowed discourse*“.

25 Z orig. „*symbolic capital*“.

26 Z orig. „*habitus*“.

„Habitus je ekvivalentem volně pojatého vrozeného kódu, který je současně individuální a kolektivní, který řídí vzájemné vztahy mezi lidmi, věcmi a prostředím v rámci nezpochybňované každodenní činnosti, kterou se jednatelé zabývají anebo jsou do ní vtahováni.“

(Shaw 2006: 23, překlad autorka)

O několik stran dále Shaw tvrdí, že habitus také může být popsán jako „osobní, společenská nebo ztělesněná historie, která [...] zahrnuje zvnitřnění současných i minulých dominantních diskurzů, které jsou součástí světového vypravěče životního příběhu“. Na str. 100, 102 a 105 zazní několik dalších dílčích definic a my se domníváme, že suma sumárum habitus odpovídá pojmu *romipen*, alespoň mluví-li se o Romech. Protože však pojem lze vztáhnout rovněž na většinovou společnost, jedná se v zásadě o přirozené prostředí a soubor zvyklostí, které s ním souvisejí. V každém případě je habitus pro všechny vypravěče centrálním referenčním bodem, zrcadlem, ve kterém se odráží správnost či nesprávnost jejich konání, měřítkem hodnot a skutečným „doma“.

Závěrem jedno zamyšlení. Shaw prohlašuje, že ideově nestaví psané slovo nad mluvené, i když psané slovo působí přesvědčivěji, protože může být přepsáno, zatímco ústní projev je spontánnější, neboť mluvčí má menší kontrolu nad důležitostí toho, co říká (Shaw 2006: 182). Budeme-li jeho slova interpretovat, vlastně tvrdí, že oba druhy vyjádření pro něj mají takřka stejnou hodnotu. Walter Ong ve své úhelné práci *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (1982; česky *Technologizace slova* 2006) naopak dokazuje, že „primitivní“ ve smyslu neliterární společnosti strukturuje informace ve vypravování diametrálně odlišně od společností chirografických (=znalých písma) a typografických (=znalých tisku). Jde o dva vzájemně nesourodé systémy myšlení a zpracování informací. Romové a travelleři jsou minimálně zbytkově společností spíše orálních, zatímco jejich editoři zastupují společnosti se zvnitřněnou gramotností. Zde podle nás vzniká konflikt dvou přístupů, které Shaw (zřejmě záměrně) ignoruje.

Výše zmíněný Jonathan Bernard Geidt Ongovu *Technologizaci slova* četl a dílem na její znalosti vystavěl svou diplomovou práci. Shaw ji v literatuře nemá, ale my máme důvod se domnívat, že ji zná a úmyslně se rozhodl na ni nereflektovat, protože by mu výrazně zkomplikovala práci a zhutnila záběr. Ong (2006: 58) označuje orální společnosti za homeostatické, tedy s ambivalentním vztahem k paměti – udržují se v rovnováze neboli homeostáze odvrháváním nepotřebných „kusů“ minulosti. Shaw (2006: 66) pojem homeostáza ve vztahu k zapomínání neliterárních společností používá, v jeho seznamu literatury však nefiguruje ani Ong, ani Ongovi inspirátoři Goody a Watt. Vzhledem k povaze jeho studie by bylo nasnadě, aby Ongovo zásadní pojednání o vztahu orality ke gramotnosti po-

užil jako jedno z východisek; to, že tak neučinil, nebude přehlédnutím, nýbrž úmyslným zjednodušením, umetením si cesty.

Kdyby Ongovu distinkci zapojil, musel by vzít v úvahu otevřenost původně orálního projevu oproti uzavřenosti od počátku psaného textu, tedy reflektovat možnost, že v písemné podobě by vypravěč možná postupoval výrazně jinak, své vyprávění by mohl zásadně zrevidovat, lépe si ohlídat jeho vyznění atd. Musel by na většinu analyzovaných děl, která existují fyzicky jako věci, i když primárně vycházela z orální historie, aplikovat Ongových devět rysů orálně založeného myšlení²⁷. Nejspíš by se s Ongem shodl v rehabilitaci orálního projevu, ale pak by ho ve své práci musel stejně jako on vnímat coby projev od textu zcela odlišný, jinakostní. Zkrátka kdyby se mu Ongovo nejvýznamnější dílo stalo jedním z východisek, musel by napsat úplně jinou práci.

Martin Shaw se v každém případě odvážně a průkopnický pustil do zkoumání oblasti, která zatím mezi romisty nevygenerovala takřka žádný zájem. Jak už bylo řečeno výše, ve své studii přináší užitečné nástroje (pojmy i koncepty), pomocí nichž se tato oblast bádání může ubírat kupředu. Prozatím zůstává ojedinelým hráčem na tomto poli.

Literatura:

- POHANKA, Reinhardt, 2011. Re: Ad Karl Stojka. Email adresovaný KR ze dne 17. 3. 2011.
- GEIDT, Jonathan Bernard, 1990. *The Oral Context of Gypsy Identity*. Diplomová práce, The City of London Polytechnic, London.
- RYVOLOVÁ, Karolína, 2011. „Darebáci, padoši a intrikáři aneb Kramářské písně z Valdic“. In: *Host 2/2011* (str. 19–23).
- SCHEINOSTOVÁ, Alena, 2006a. „Okno do romské poezie“. In: *Host 4/2006* (str. 53–62).
- SCHEINOSTOVÁ, Alena, 2006b. *Romipen – Literaturou k moderní identitě*, Athinganoi, Praha 2006.
- SCHEINOSTOVÁ, Alena, 2005. „Význam časopisectví v romské literatuře“. In: *Svět literatury 31/2005* (str. 50–55).
- ONG, Walter J., 2006. *Technologizace slova*. Praha: Karolinum (překlad Petr Fantys).

27 Ong 2006: 47–61: aditivnost, kumulativnost, redundantnost, konzervativnost, blízkost každodennosti, agonistický tón, empatie a účastenství, homeostáza, situačnost.

Martin Shaw pochází z anglického Sheffieldu. Vystudoval anglickou literaturu na Univerzitě Umeå ve stejnojmenném švédském městě, kde také dokončil svou dizertační práci o vyprávěních Romů a travellerů v Irsku, Skotsku a Anglii (viz tato recenze). V současné době přednáší a provádí výzkum na Středošvédské univerzitě v Härnosandu. Napsal řadu článků o irských travellerských vyprávěních a v současné době se věnuje romským a travellerským příběhům v Irsku, Anglii a Skotsku ve vztahu k politice globalizace.